

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

İSMİXAN MƏHƏMMƏD OĞLU OSMANLI

**“OĞUZ KAĞAN DASTANI”NDA ƏDƏBİ-MİFOLOJİ
MOTİVLƏR**

5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2015

Dissertasiya işi AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Teymur Həşim oğlu Kərimov**
*AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

Rəsmi opponetlər: **Jalə Fazil qızı Əliyeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Seyfəddin Gülverdi oğlu Rzasoy
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat: AMEA Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Türk filologiyası şöbəsi

Müdafiə “_29_” ___01___2016-cı il saat “___” AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdindəki D.01.131 –Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti,115, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı (IV mərtəbə).

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_____” _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**D.01.131 –Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya üzrə
elmlər doktoru, professor:**

İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan xalqı yenidən öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra ümumtürk mifologiyasının bu və ya digər şəkildə təzahür olunduğu bütün yazılı ədəbi abidələrin elmi cəhətdən yenidən hərtərəfli araşdırılması ölkə elminin qarşısında duran əsas aktual problemlərdən birinə çevrilmişdir. Bu yazılı qaynaqlar içərisində uyğur hərfləri ilə yazılmış və şərti olaraq “Oğuz kağan dastanı” adlanan abidədə türklərin ən qədim dini-mifoloji dünyagörüşləri öz əksini tapdığından onların araşdırılıb kompleks halda dünya elmi nailiyyətləri əsasında öyrənilməsi türk xalqlarının mental özünəməxsusluğunun, onların dini-mifoloji dünyagörüşlərinin öyrənilməsi baxımından olduqca aktualdır və böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir qloballaşma şəraitində ümumtürk ədəbi irsinin dünyaya və o cümlədən, Avropaya daha sürətlə yayıldığı bir dövrdə İslamaqədərki ümumtürk ədəbi irsinin yeganə əlyazmasına sahib olduğumuz “Oğuz kağan dastanı”nın indiyədək araşdırılmamış mifoloji qatının dissertasiya səviyyəsində tədqiq olunması abidəni dünyaya tanıtmaq baxımından da olduqca aktual məsələdir.

“Oğuz kağan dastanı” ədəbi-mifoloji motivlərin tutumu baxımından ən möhtəşəm yazılı abidələrdən biridir. Onda elə ədəbi-mifoloji motivlər vardır ki, onlara heç bir dünya eposunda rast gəlinmir. Bu da onu göstərir ki, əsərdəki həmin ədəbi-mifoloji motivlərin tədqiqi ədəbiyyatşünaslığımız üçün aktual olan mövzudur və onun mifoloji strukturunun hərtərəfli araşdırılmasının zəruriliyi tələb edir ki, ondakı ədəbi-mifoloji motivlərə monoqrafik xarakterli elmi-tədqiqat işləri həsr edilsin.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin əsas obyektı yeganə əlyazma nüsxəsi Paris Milli Kitabxanasında saxlanılan “Oğuz kağan dastanı” adlanan qədim türk yazılı abidəsidir. Bununla yanaşı digər oğuznamələr, xüsusən də onların islami variantları tədqiqata cəlb edilməklə mövzu kifayət qədər iri həcmli material əsasında işlənmişdir.

Tədqiqatın predmetini isə həmin materiallar əsasında “Oğuz kağan dastanı”ndakı əsas ədəbi-mifoloji motivləri müəyyənləşdirmək, onları qədim türk və dünya mifoloji dünyagörüşü əsasında təhlilə cəlb etmək işi təşkil edir. Araşdırmada dünya və Azərbaycan alimlərinin ədəbi-mifoloji motivlər haqqındakı fikirlərinə istinad edilmişdir.

Mövzunun tədqiq tarixi. “Oğuz kağan dastanı”nın mifoloji problemlərinin araşdırılması sahəsində ilk addımı məşhur türk alimi Bahəddin Ögel atmışdır. O, “Türk mifologiyası” adlı məşhur əsərinin I cildində dastanın mifoloji problemlərinə xüsusi fəsil həsr etmişdir. B.Ögel abidədə Oğuzun möcüzəli doğulması, mifoloji heyvanla vuruşaraq onu öldürməklə qalib

gəlməsi və boz qurd haqqındakı motivlərdən danışarkən əsasən türk mifoloji mətnlərinə istinad etsə də, hind, Çin, monqol, ərəb, fars mənbələrindən də örnəklər gətirməklə orijinal fikirlər söyləmişdir. Eposda Oğuz kağanın yay və oxları torpağa basdıraraq uclarını torpağın üstündə qoyması, onların oğlanları tərəfindən tapılması, onlara görə ad və rütbə almalarına toxunan B. Ögel bunun lap qədim zamanlardan Orta Asiya türklərinin mifologiyasında vacib bir motiv olduğunu göstərmişdir. Bu və digər motivlərin arxaik qaynaqlarını bərpa etməyə çalışan B.Ögel əslində dastanın mifologiyasının öyrənilməsi ənənəsinin əsasını qoymuşdur.

Abidədəki mifoloji motivlərin öyrənilməsində məşhur tədqiqatçı-alim X.Koroğlunun da xüsusi xidməti vardır. O, “Oğuz qəhrəmanlıq eposu” adlı monoqrafiyasında dastanın mifologiyasına da xüsusi diqqət yetirmişdir. Bir sıra mübahisəli fikirlərinə baxmayaraq, X.Koroğlu bu gün də öz elmi əhəmiyyətini itirməyən qiymətli fikirləri ilə dastanın mifologiyası haqqında özündən əvvəlki fikirləri daha da zənginləşdirmişdir. Məsələn, onun Oğuzun və oğlanlarının səmavi mənşəli olmaları, Oğuzun arvadları və anası haqqında dedikləri fikirləri xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Qədim türk, o cümlədən Azərbaycan xalqının mifologiyasının öyrənilməsi sahəsində xüsusi xidmətləri olan professor M.Seyidovun “Oğuz kağan dastanı”nın mifologiyası haqqında da orijinallığı və polemikliyi ilə seçilən bir sıra özəl mülahizələri vardır. Onun dastanın mifoloji motivləri haqqındakı mülahizələri “Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən”, “Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları”, eləcə də “Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış”adlı əsərlərində özünə yer tapmışdır. M. Seyidov əsərlərində dastandakı ayrı-ayrı mifoloji motivlərin tarixi-mifoloji kökünü, mifoloji obrazların etimoloji anlamını verməyə daha çox meyl etmişdir.

Azərbaycanda “Oğuz kağan dastanı”nın tədqiqi ilə məşğul olan alimlərdən professor Füzuli Bayat filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası işinin yekunu kimi nəşr etdirdiyi “Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz kağan” dastanı” adlı əsərində dastandakı bəzi arxaik obrazların semantikasından danışarkən öküz və boz qurd obrazlarının təhlilinə xüsusi diqqət ayırmışdır. Doktorluq işində dastandakı obrazları yenidən tədqiqə cəlb edən F.Bayat, bir çox dəyərli fikirlər irəli sürür. F.Bayat son illərdə dastan üzərində apardığı tədqiqatlarının nəticəsi olaraq Türkiyədə nəşr etdirdiyi əsərində dastanı bir neçə aspektdən tədqiq etməklə yanaşı, həm də dastandakı mifoloji obrazların araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmişdir.

Son illər Azərbaycan alimlərindən Seyfəddin Rzasoy oğuznamələri geniş ritual-mifoloji aspektdən öyrənməklə məşğuldur. Alim “Oğuz mifinin paradigmaları” adlı əsərini bu sahəyə həsr etmişdir. Onun “Oğuz mifi və

oğuznamə eposu” adlı ikinci əsəri isə Oğuz mifi və oğuznamələrin struktur-semiotik metodla müqayisəsi əsasında oğuz ritual -mifoloji dünya modelinin bərpa edilməsinə həsr edilmişdir. Araşdırmaların obyektində bütövlükdə oğuznamələr, başlıca olaraq isə “Kitabi - Dədə Qorqud” oğuznamələri dayansa da, müəllif yeri gəldikcə “Oğuz kağan dastanı”nı da elmi araşdırmaya cəlb etmişdir. Müəllif oğuz mifologiyasının bərpasının nəzəri-metodoloji modeli, oğuz mifologiyasının ritual modeli, oğuz mifologiyasının paradiqmatik struktur modellərinin bərpasına həsr etdiyi “Oğuz mifologiyası” adlı növbəti əsərində və “Oğuz mifinin strukturu (oğuz mətnləri əsasında semiotik bərpa)” adlı filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazdığı dissertasiyasında “Oğuz kağan dastanı”ndakı bəzi mifoloji motivləri araşdırmaya cəlb etmiş və onları dünya xalqlarının oxşar mifoloji dünyagörüşündəki tipoloji oxşarlıq və ayrı-ayrı türk etnoslarının mifoloji dünyagörüşündəki genetik oxşarlıq prinsipi əsasında təhlil etmişdir.

Abidədəki mifoloji obrazların, xüsusən mifoloji Oğuz obrazının C.Məmmədov tərəfindən araşdırılması obrazın son dövr araşdırıcıları arasında xüsusilə seçilir. Onun “Türk mifoloji obrazlarının funksional-semantik xüsusiyyətləri” mövzusunda filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yazdığı dissertasiyasında həm mifoloji Oğuz obrazı, həm də obrazın linqvistik (etimoloji) təhlili ilə bağlı mülahizələri obrazın sistemli araşdırılması istiqamətində son illərdə aparılan uğurlu addımlardandır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın qarşısında duran başlıca məqsəd türklərin mifoloji təfəkküründə özünəməxsus yer tutan “Oğuz kağan dastanı”ndakı əsas ədəbi-mifoloji motivləri üzə çıxarıb araşdırmaqdan ibarətdir. Mövzunun hərtərəfli tədqiqi üçün dissertantın qarşısında aşağıdakı vəzifənin yerinə yetirilməsi tələbi qoyulmuşdur:

– Oğuznamələrin islami variantlarının “Oğuz kağan dastanı”nın təsiri ilə və ya ondan istifadə edilməklə yarandığını nəzərə alıb onları da tədqiqata cəlb etməklə abidənin mifoloji struktur əsasının müəyyənləşdirilməsi;

– Dünya və qohum xalqların ədəbi və folklor qaynaqlarındakı oxşar mifoloji motivlərdən istifadə etməklə Azərbaycan və xarici ölkələrin alimlərinin tədqiqatlarına əsaslanaraq abidədəki ədəbi-mifoloji motivləri ətraflı təhlil etmək.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın əsas elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, tədqiqat üçün indiyə qədər xüsusi araşdırma obyektı olmayan aktual mövzu seçilmişdir. Bu iş dünya türkologiyasında və həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “Oğuz kağan dastanı”nın ədəbi-mifoloji motivlərinin digər islami oğuznamələr, eyni zamanda qədim türk

folklorunun digər nümunələri də cəlb edilməklə kompleks şəkildə dissertasiya səviyyəsində xüsusi tədqiq edildiyi birinci işdir.

Dissertasiya işində bir çox mühüm elmi yeniliklər əldə edilmişdir. Tədqiqat zamanı ilk dəfə olaraq Oğuzun möcüzəli doğuluşu və tez boy atması, onun yetkinlik yaşında möcüzəli heyvanla təkbaşına döyüşüb ona qalib gəlməsi, qurd fenomeninin qədim türklərin mifoloji dünyagörüşündə bir çox funksiyalar daşması, ox-yayın türklərin inanc və dini-mifoloji sistemində yeri kimi məsələlər kompleks halda araşdırılmışdır. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq qədim türk dilinin qanunauyğunluqları və eposda Oğuzun möcüzəli doğuluşu kontekstindən çıxış edilərək, Oğuzun adının etimologiyası haqqında yeni fikir yürüdü.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq:

– “Oğuz kağan dastanı”ndakı bir çox ədəbi-mifoloji motivlərin dünya eposşünaslığında analoqu olmadığı, onların yalnız türklərin epos yaradıcılığında rast gəlinməsi müəyyən edilmişdir.

– “Oğuz kağan dastanı”ndakı ümumtürk mifoloji düşüncəsinə məxsus bir çox ədəbi-mifoloji motivlərin türkdilli xalqlarının sonrakı epos yaradıcılığına mühüm təsir göstərdiyi müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri-metodoloji əsasları. Tədqiqat işində əsasən müqayisəlimetoddan istifadə edilmişdir. Bu ondan irəli gəlir ki, dissertasiyada qaldırılan problemlərin həlli dünya eposşünaslığında, ilk növbədə isə türk xalqlarının epik ənənəsində oxşar ədəbi-mifoloji motivlərin araşdırılması müqayisəli yanaşmanı tələb edir. Müqayisə metodunun köməyi ilə “Oğuz kağan dastanı” ilə mədəni xalqların epos yaradıcılığında bənzər və fərqli mifoloji motivlər aşkar edilərək, onların elmi şərhə verilmişdir. Tədqiqat zamanı qədim dövr türk dastançılıq ənənəsinin ən mühüm nümunələri – “Bozqurd”, “Göy türk”, “Erkənəkön”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və s. abidələr, qədim Çin və Suriya, həmçinin qədim yunan mənbələri və demək olar ki, oğuznamələrin hamısı araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını mütəxəssislərin abidənin mifologiyasına dair söylədikləri elmi-nəzəri fikirlər təşkil edir. Mövzu işlənərkən görkəmli türkoloq alimlərin abidə ilə bağlı tədqiqatlarında irəli sürülmüş prinsiplərdən, təhlil metodlarından və müddəalardan nəzəri-metodoloji nümunə kimi istifadə edilmişdir.

Dissertasiyanın nəzəri-praktik əhəmiyyəti. Bu tədqiqat işinin nəticələri türk xalqlarının dastan və digər şifahi xalq yaradıcılıq nümunələrində mifoloji motivlərin öyrənilməsinə həsr edilmiş gələcək elmi-tədqiqat işlərində nəzəri və praktiki əhəmiyyət daşıya bilər. Burada tədqiq olunan məsələlərin nəticələrindən digər epik abidələrin tədqiqində də bir mənbə

kimi istifadə edilə bilər. Bu araşdırma işi eyni zamanda ümumən türk folklorunun tədqiqinə müəyyən dərəcədə qiymətli elmi töhfədir.

Dissertasiyadakı elmi araşdırmalar və ümumiləşdirmələr nəticəsində meydana çıxan nəzəri müddəalardan və nəticələrdən ali məktəblərin “Qədim türk yazılı mənbələri”, “Qədim türk mifoloji mətnləri”, “Türk xalqları ədəbiyyatı” və s. kimi mühazirə və fakültativ kurslarında metodik vasitə kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri ali təhsil müəssisələrində türk xalqlarının mifologiyasına dair dərslərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri həmin şöbənin iclaslarında müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları, başlıca elmi yenilikləri müəllifin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, eyni zamanda xarici ölkələrin müvafiq elmi nəşrlərində dərc etdirdiyi müxtəlif elmi məqalələrində, onun bir sıra Beynəlxalq və Respublika səviyyəli elmi konfranslardakı məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil (səkkiz yarımfəsil), nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində “Oğuz kağan dastanı”nın üzə çıxarılması, nəşri və tədqiq tarixi haqqında qısaca məlumat verilmiş, mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, nəzəri-praktik əhəmiyyəti, elmi yeniliyi, nəzəri-metodoloji əsasları, aprobasiyası və quruluşu haqqında danışılır.

Dissertasiyanın birinci fəslə **“Oğuz kağan dastanı”nda beynəlxalq ədəbi-mifoloji motivlər**” adlanır və dörd yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci fəslin **“Dastanda Oğuzun möcüzəli doğuluşu ədəbi-mifoloji motivi”** adlanan birinci yarımfəslində göstərilir ki, mədəni qəhrəmanın möcüzəli doğuluşu motivi dünya xalqlarının mifologiyasında ən geniş yayılmış beynəlxalq mifoloji motivlərdən biridir. Tərkibində möcüzəli doğuluş ədəbi-mifoloji motivi olan bir çox ədəbi abidələrin başlanğıc mifoloji konstruksiyasını, bir qayda olaraq, mədəni qəhrəmanın “uşaqlıq mifoloji-epik bioqrafiyası”nın təsvir edildiyi mifoloji motivlər yığınınından ibarət süjet təşkil edir. Bu mifoloji süjetin əsası isə qəhrəmanın anasının

“möcüzəli surətdə döllənməsi (mayalanması)”, qəhrəmanın “möcüzəli doğulması” və sürətlə boy atması kimi üçlükdən ibarət ədəbi-mifoloji motivlərdir. Eposun mifoloji başlanğıcı bu üçlüyün ətrafında cəmləşir.

“Möcüzəli döllənmə (mayalanma)” məhsuldarlığı simvolizə (təmsil) edən müxtəlif maddələrlə və cisimlərlə sıx bağlıdır. “Möcüzəli döllənmə”ni sıx-sıx müşayiət edən digər mühüm mifoloji simvol kimi Ay, Günəş şüası və digər səma cisimləri iştirak edə bilər.

“Möcüzəli döllənmə” və ya “möcüzəli doğuluş” mifoloji motivinin yaranma şəraiti haqqında alimlərin əksəriyyətinin fikri belədir ki, bu motivin kökləri daha qədimlərə – bəşər mədəniyyətinin ən aşağı ibtidai inkişaf mərhələsinə gedib çıxır. Dünya xalqlarının mifologiyasında olduqca çox yayılmış bu cür mifoloji döllənmə, əsasən totemistik etiqad, həmçinin partenogenez (bakirə döllənmə) haqqında təsəvvürlə əlaqələndirilir və *bakirə və ya ismətli döllənmə* mifi adlanır¹. Tədqiqatçıların fikrincə, partenogenez – *bakirə və ya ismətli döllənmə* hadisəsinə, yəni kişinin iştirakı olmadan uşağın doğulmasına insanlar, doğrudan da, nə vaxtsa inanmışlar. Onlar soyun törədicisinin yalnız qadının olduğuna inanırdılar və hələ indi də buna inananlar vardır². Görkəmli rus türkoloqu V.M.Jirmunski son tədqiqatlarında E.S. Hartlandın araşdırmalarına əsaslanaraq göstərir ki, möcüzəli doğuluş motivi yaranması etibarilə “anılıq soyu dövrünə gedib çıxan partenogenezis (bakirə döllənmə) haqqında ibtidai təsəvvürlə əlaqədardır. Daha sonrakı dövrdə bu folklor motivləri qəhrəmanın tərcümeyi-halında möcüzəli ənənəvi element kimi epos və nağılda qalmışdır”³.

“Oğuz kağan dastanı”nın əlyazma mətninin əvvəli itirildiyindən orada Oğuzun anasının hansı şəraitdə və necə döllənməsi ədəbi-mifoloji motivi bütöv şəkildə öz əksini tapa bilməmişdir. Əsərin əlimizdə olan əlyazma mətninin birinci səhifəsində Oğuzun anası doğuş ərafəsində belə təsvir olunur: “Qoy olsun-dedilər. Onun görünüşü budur... Bundan sonra sevinc tapdılar. Yenə günlərin bir günü Ay kağanın gözü parladı, oğlan doğdu”⁴.

¹ Гринцер П.А. Древнеиндийский эпос. Генезис и типология. М.: Наука, 1974, с. 215.

² Пропп В.Я. Мотив чудесного рождения // Сказка, Эпос, песня. М.: Лабиринт ММVII, 2007, с. 59-63.

³ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л.: Наука, 1974, с.36; Жирмунский В.М. Фольклор Запада и Востока. Сравнительно-исторические очерки. М.: О.Г.И, 2004, с.111.

⁴ Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. М.: Изд-во восточной литературы, 1959, с. 22.

Dastanda Ay kağanın bu cür təsvirindən çıxış edən tədqiqatçı-alimlər Oğuzun anasının Günəş şüalarından mayalanaraq hamilə qaldığını, yəni Oğuzun səmavi mənşəli olub, işıq şüasından əmələ gəlməsini göstərirlər¹.

Dastanda Oğuzun möcüzəli doğulması ədəbi-mifoloji motivi qəhrəmanın sürətlə boy atması və gücünü hələ uşaqlıqdan göstərməsi ilə şərtlənmişdir, yəni qəhrəmanın dastandakı “mücüzəli doğuluşu” motivini onun “sürətlə boy atması” motivi tamamlayır. Dastanda göstərilir ki, Oğuz qırx gündən sonra “ıxlılara baxırdı, atları minirdi, keyik ovlayırdı; günlərdən sonra, gecələrdən sonra gənc oğlan oldu”².

Dastanda Oğuzun Tanrı oğlu olaraq “atası” ilə eyniləşdirilməsi onun xarici görünüşü təsvir edilərkən göstərilir: “Bu oğlanın üzü göy idi”- deyə onun üzünün göy rəngdə – Göy tanrı rəngində təsvir edilməsi onun Tanrı ilə ilişkili olduğunu göstərən əlamətlərdən biridir.

Beləliklə, dastanda epik qəhrəman kimi təqdim olunan “mücüzəli doğulmuş” Oğuz kağan ilkin əcdad və mədəni qəhrəman funksiyasını yerinə yetirən mifoloji obraz kimi Tanrının oğludur.

Birinci fəslin **“Oğuz ad qoyulması ədəbi-mifoloji motivi”** adlanan ikinci yarım fəslində göstərilir ki, adqoyma mərasimi gələcək qəhrəmanın epik bioqrafiyasında olduqca mühüm rol oynayır və birinci dəfə ad alması onun “uşaqlıq epik bioqrafiyası”nı tamamlayır.

Oğuzun adı ilk dəfə “Oğuz kağan dastanı”nda çəkilir. Lakin bu dastanda adqoyma motivi yoxdur. Onun adı əlyazmanın üçüncü səhifəsində yüksək hakimiyyət titulu bildirən “kağan” sözü ilə birlikdə – “Oğuz kağan” kimi çəkilir. Ona Oğuz adının necə qoyulması barədə heç bir məlumat verilmir.

“Oğuz kağan dastanı”ndan fərqli olaraq oğuznamələrin islami variantlarında Oğuz adqoyma mərasimlərinin müəyyən məqamları əks olunmuşdur. XIV əsrin məşhur müsəlman tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddinin oğuznamələr silsiləsindən klassik nümunə kimi qəbul olunmuş “Oğuznamə”sində (1310-cu il) Oğuz adqoyma hadisəsi belə təsvir edilir: “Bir il keçdikdən sonra atası onda yetkinlik və alicənablıq əlamətləri gördü. Onun təmizlik və gözəlliyindən heyrətdə qaldı və dedi: “Bizim qəbilə və uruğumuzda bundan daha gözəl bir uşaq dünyaya gəlməmişdir. Uşaq bir il-

¹Koroğlu Xalıq. Oğuz qəhrəmanlıq eposu. Tərcümə edənlər: F. Bayat, A. Əmrahoğlu, P. Əlioğlu, Ş. Əhmədov. Redatoru: F. Bayat. B.: Yurd, 1999, s.37; Басилов В.Н. Огузхан // Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2-х томах. Том 2. Главный редактор С.А.Токарев. М.: Советская Энциклопедия, 1988, с. 240.

²Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме..., с. 23.

dən sonra, [İsa Peyğəmbər kimi] dil açıb danışmağa başladı və “Mən şah çadırında doğulduğum üçün adımla Oğuz qoymaq lazımdır” dedi”¹.

Təbrizli Həsən Mahmud oğlu Bayati də (XV əsr) özünün “Сами Сəмайин” adlı tarixi kitabında Oğuz adqoymanı belə təsvir edir: “Bu, doğru yolda (*Tanrını tanıyan*) göründüyü üçün uşaqlığında ona sevimli (*vəli*) mənasında bu ad verilmişdir. Tanrının birliyini tanıdığından atası ona hirs-lənib döyüşəndə Oğuzun əsgəri onu öldürmüşdür. Bu iş İbrahim peyğəmbər – ona salam olsun – vaxtında olmuşdu. Gördüyü digər işlər “Oğuznamə” də çox məşhurdur. Yüz əlli il yaşayıb ölmüşdür”².

Əbülqazi Bahadır xan “Şəcəreyi-tərakimə” (“Türkmənlərin soy kitabı”) və “Şəcəreyi-türk” (“Türklərin soy kitabı”) adlı əsərlərində Oğuz adqoyma mərasimini daha geniş təsvir etmiş və adqoyma ilə bağlı qədim türk ənənəsindən gələn etnoqrafik elementləri nəzərə çatdırmağa çalışmışdır: “Uşağın bir yaşı tamam olanda Qara xan eli çağırırdı və *ulu* toy qurdu. Toy günü Qara xan uşağı ziyafətdəkilərin yanına gətirməyi buyurdu və öz bəylərinə müraciət edərək, dedi: “Bizim bu uşağın bir yaşı tamam oldu, siz ona hansı adı verirsiniz?”. Bəylər cavab verməmiş, uşaq dedi: “Mənim adım – Oğuzdur”³.

Gətirilən nümunələrdən də göründüyü kimi, Oğuz bir yaşında olarkən möcüzəli surətdə özü-özünə ad qoymuşdur. Oğuznamələrdə Oğuzun özünə ad verməsinin özü də bir daha onun möcüzəli doğulduğunu təsdiq edən əlamətlərdən biridir.

Qədim türk adqoyma ənənəsində uşağa adətən xasiyyətindəki xüsusiyyətlər, xarici görünüşü, doğuluş şəraiti və s. nəzərə alınmaqla ad qoyulardı. Bizə belə gəlir ki, gələcək qəhrəman Oğuzun adı da onun möcüzəli doğuluşu ilə bağlıdır və ad “oğ” və “uz” kimi iki komponentdən ibarətdir. Birinci komponent “oğ” müasir türk dillərindəki toğ//doğ felinin qədim variantı olub “doğ//doğulmuş//doğulan, yaradılan” mənasında, ikinci komponent “uz” isə “qəşəng, möcüzəli, bacarıqlı, ağıllı, qabiliyyətli və şücaətli” mənasındadır. Hər iki komponentin mənasından çıxış edib demək olar ki, Oğuz adının mənası “qəşəng, möcüzəli, bacarıqlı, ağıllı, qabiliyyətli və şücaətli doğulmuş adam” olub, məcazi mənada “mücüzəli doğulmuş” anlamını

¹Rəşidəddin. Oğuznamə. Anadolu türkcəsindən Azərbaycan dilinə çevirən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. B.: “AME” NPB, 2003, s. 16-17.

²Bayati Mahmud oğlu Həsən. Cami-Cəməyin. Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırən, nəşrə hazırlayan, ön söz və göstəricilərin müəllifi İ.M.Osmanlıdır. B.: Mütərcim, 2011, s.28.

³Əbülqazi Bahadır xan. Şəcəreyi-tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). Rus dilindən tərcümə edən, ön söz və göstəricilərin müəllifi və bibliografiyanın tərtibçisi İ.M.Osmanlı. B.: “AME” NPB, 2002, s.52.

ifadə edir. Oğuz kağanın adının təqdim edilmiş “möcüzəli doğulmuş” kimi semantik mənası onun möcüzəli doğuluşuna və bacarıqlı, təcrübəli, qabiliyyətli, ağıllı və müdrik kağan kimi fəaliyyətinə¹, həm də “Oğuz kağan dastanı”nda onun doğulduğu zamankı təsvirinə uyğun gəlir.

“Oğuz kağan dastanı” əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, Oğuz adı Oğuz kağanın uşaqlıq adı idi və o, xalqın yaddaşında ömrünün axırına kimi bu adla qalmışdır.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəsli **“Oğuzun möcüzəli heyvanla döyüşüb ona qalib gəlməsi ədəbi-mifoloji motivi və onun dastanda funksiyası”** adlanır. Orada deyilir ki, mədəni qəhrəmanın mifik heyvanla vuruşaraq təkbaşına ona qalib gəlməsimotivi öz kökləri baxımından daha dərinliklərə gedib çıxan ən məşhur beynəlxalq bir motivdir; miflə əlaqədar yarandığından ən qədim motivlərdəndir.

“Oğuz kağan dastanı”nda Oğuzun vuruşaraq öldürdüyü möcüzəli heyvanın adı ilk dəfə 3-cü səhifədə (III-3, ümumi mətnə 22-ci sətir) çəkilir: “Bu çağda bu yerdə bir böyük meşə vardı. Çoxlu balaca, çoxlu böyük çaylar vardı. Bura gələn vəhşi heyvanlar çox-çox, burda uçan quşlar çox-çox idi. Bu meşə içində böyük bir kat vardı, atları, adamları yeyirdi. Böyük və pis bir vəhşi heyvan idi. Əziyyət verib xalqı məhv edirdi...”².

Qəhrəmanın epik düşməni mifoloji personajdır. Eposda qəhrəmanın möcüzəli gücü və birinci qəhrəmanlığını ən gənc yaşında göstərərək mifoloji varlıqla mübarizə aparması və ona qalib gələrək məhv etməsi motivinin verilməsi– mədəni qəhrəman obrazının açılışının poetik üsuludur. Qəhrəmanın bioqrafiyasının bu hissəsi dastan yaradıcıları tərəfindən sonradan yaradılır və mədəni qəhrəmanın epik-tarixi bioqrafiyasını şərtləndirir.

Birinci fəslin dördüncü yarımfəsli **“Oğuzun iki qızla evlənməsi ədəbi-mifoloji motivləri”** adlanır. Burada deyilir ki, epik qəhrəmanın möcüzəli heyvana qalib gələrək ad qazanması onun “gənclik epik bioqrafiyası”nın başlanğıcını təşkil edir. Bundan sonra o, cəmiyyətin tamhüquqlu üzvü sayılır və evlənməyə hazırlaşır.

“Oğuz kağan dastanı”nda da Oğuzun qəhrəmanlıq göstərərək möcüzəli heyvanı öldürüb sınaqdan uğurla çıxdıqdan sonra onun iki qızla evlənməsi göstərilir. Birinci qızla evlənməsi onun Tanrıya sitayiş etdiyi (dua etdiyi) zaman baş verir və o şüanın içində göydən düşən qızla evlənir. Həmin qızdan Günəş (Gün), Ay və Ulduz adlı oğlanları doğulur.

¹ Османлы И.М. Ксемантике имени “Оғуз-каған” // Вестник НАН Республики Казахстана, 2011, № 3, с.53-54.

² Щербак А.М. Оғуз-наме. Мухаббат-наме..., с. 23-24.

Oğuz kağanın ikinci qızla evlənməsi isə onun ov zamanı bir ağacın koğuşunda gördüyü qızla baş verir. Həmin qızdan isə Göy, Dağ və Dəniz adlı oğlanları doğulur.

Oğuzun iki qızla evlənməsi motivinin əsərə daxil edilməsinin özü xüsusi məna kəsb edir və əsərdə cərəyan edən sonrakı hadisələrlə əlaqə rolunu oynayır. Belə ki, əsərin sonunda görüldüyü kimi, artıq çoxlu yürüşlər etmiş və böyük ərazidə dövlət qurmuş Oğuz kağan böyük qurultay çağırır, bütün yaxınlarını və oğlanlarını ora dəvət edir. Birinci arvadından doğulan üç oğlunu buzuqlar adı ilə sağ tərəfdə, ikinci arvadından doğulan üç oğlunu isə üç oxlar (uçuqlar) adı ilə sol tərəfdə oturdur. Bundan sonra Oğuz kağan yurdunu bölüşdürüb oğlanlarına verir.

Beləliklə, dastanda Oğuz kağanın iki qızla evlənməsi ədəbi-mifoloji motivləri əsərin mifoloji tutumunu artırmaqla bərabər, həm də ideoloji xarakterlidir, əsərin sonrakı hissəsi ilə əlaqə rolunu oynayaraq onun əsas qayəsinə xidmət edir.

Dissertasiya işinin **“Türklərin mifoloji dünyagörüşündə qurdla bağlı ədəbi-mifoloji motivlər”** adlanan ikinci fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. Onun **“Türklərin mifopoetik ənənələrində qurd mifologemi”** adlanan birinci yarım fəslində qeyd olunur ki, yazılı mənbələrdə saxlanan məlumatlar əsasında söyləmək olar ki, qədim türklər qurdla bağlı etno-genetik xarakterli zəngin əfsanələr qalereyası yaratmışlar. Lakin bu əfsanələrin bir çoxuna türklərin öz yazılı mənbələrində rast gəlinmir. Ona görə də bu yazılı abidələr içərisində türklərin mifopoetik ənənələrindən qurd mifologemini özündə ehtiva edən Çin yazılı mənbələri fəvqəladə əhəmiyyət kəsb edir.

Çin sülalə salnamələrində bu genealoji əfsanələr türk tayfalarından ilk dəfə tarix səhnəsinə çıxan qaoqyuyullara aiddir. Digər adı tele (teleut) olan bu tayfanın adı qədim dili (dinlin) tayfasının adıdır. Türklər isə onları uyğur adlandırmışlar. Tarix səhnəsində mühüm rol oynamış bu türk tayfasının mənşəyi haqqında Çin mənbəsində danışılarkən onların qurddan törəmələri göstərilir. Uyğurların “Törəyiş” adlanan dastanındakı bu əfsanədə dili // telelər (qaoqyuyullar) və ya xoyxu // oyxor // uyğurlar özlərini qurddan törəmələri hesab edərək, öz nəsillərindən olan qızın erkək qurdla izdivacından törədilklərini bildirirlər. Arvad tərəfdən hunlardan törəmiş bu tayfanın ulu babası qurddur, yəni uyğurlar ata xətti üzrə soyun davamçısı olan erkək qurddan törəmişlər¹.

¹Orkun H. N. Eski Türk Yazıtları. III c, Ankara: TDK Yayınları, 1987, s.17-18; Бичурин (Иакинф) Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Ч. I. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950, с.214-215.

Çin mənbələrində saxlanılan digər iki əfsanədə isə göytürk tayfasının dişi qurddan törədiyi təsvir edilir. Bu törəyiş əfsanələrində qurd ulu anadır. Yəni, mənbə göytürklərin qədim hunların bir qolu olduğunu və onların ana xətti ilə qurddan törədiklərini göstərir. Çin sülalə salnamələrində adıçəkilən birinci əfsanəyə görə, “Tukyular Hiunq-nu (Hun)ların ayrı bir nəslidir. Soyadları Aşınadır... O, yaşadığı yerdə öz əslinin xatirəsi olaraq qapısının üstündə qurd başlı bayraq asmışdı. Onun nəslə yavaş-yavaş bir neçə yüz ailəyə qədər çoxaldı. Bir neçə nəsil keçəndən sonra Asyan-şe adlı bir adam bütün qəbiləsi ilə birlikdə mağaradan çıxdı və juan-juanların vassallığını özü qəbul etdi. Altay dağlarının cənubunda məskunlaşaraq juan-juanlara dəmirçilik etməyə başladılar. Altay dağlarının təbii vəziyyəti dəbilqəyə (dəmir parağa) bənzəyir, monqollar da dəbilqəyə *tukyu* dedikləri üçün onlar da özlərinə *tukyu* dedilər”¹.

Çinlilərin Cou (Chou) sülaləsinin rəsmi tarixi təsvir edilən “Veylərin şimal sülaləsinin tarixi” (386-558) adlı əsərindəki ikinci əfsanədə də türklərin hakim Aşına soyunun dişi qurddan törədiyi göstərilir².

Diqqətəlayiq haldır ki, türklərin Çin salnamələrində saxlanılan bu əfsanələri Buğut abidə kompleksində öz təsdiqini tapmışdır.

Buğut abidəsində soqdcə və sanskritcə yazılardan əlavə, dişi qurdu və onun qarınının altında yerləşdirilmiş “qurddan süd əmən uşaq” fiqurunun qabartması (barelyefi) təsvir edilmişdir. Bu da söyləməyə imkan verir ki, Aşına boyundan Birinci türk kağanatlığı kağanlarının yadigarı olan bu mədəniyyət abidəsində yuxarıda göstərilən Çin yazılı mənbələrindəki genealoji mif təsvir edilmişdir. Buğut abidəsindəki soqd yazıları bir daha Çin mənbələrində təsvir edilən genealoji əfsanələrin qədim türklər arasında geniş yayıldığını parlaq surətdə təsdiq etmişdir.

Çin mənbələrində qurd fenomeni ilə bağlı saxlanan epik-mifoloji motivlər və türklərin özlərinin maddi-mədəniyyət abidəsində həmin motivin təsvir edildiyi səhnənin əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, qurdu müqəddəs heyvan hesab edən türklər ona ehtiram göstərmişlər. A.P. Okladnikov göstərirdi ki, “Çin mənbələrindən məlumdur ki, türklərin bayrağı qızıldan düzəldilmiş qurd başı şəklində idi, çünki qurd ulubaba – türk

¹Mau-tsai Liu. Çin kaynaklarına görə Doğu türkləri. Çevireni: Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2006, s.13-14; Orkun H. N. Eski Türk Yazıtları. IIIc..., s.20-21; Taşağul Ahmet. Gök-Türkler. Cilt I-II-III, Cilt I. Ankara: TTK Basımevi, 2012, s.110; Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах ..., с. 220-221.

²Mau-tsai Liu. Çin kaynaklarına görə Doğu türkləri..., s. 14-16; Orkun H. N. Eski Türk Yazıtları..., s.25-29; Taşağul Ahmet. Gök-Türkler..., s.110-111; Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах..., с.221-222.

tayfasının totemi hesab edilirdi”¹. Türklərin bayraqlarında qurd təsvirinin olması barədə də Çin mənbələrində məlumat verilir. Çin salnaməsində Aşina boyunun qurddan törəməsi təsvir edilən etnogenetik əfsanədə göstərilir ki, Aşina “yaşadığı yerdə öz əslinin xatirəsi olaraq qarısının üstündə qurd başlı bayraq asmışdı”². Çin mənbəyində başqa bir yerdə türklərin silahları təsvir edilərkən də onların bayraq ağacının təpəsində qızıldan düzəldilmiş qurd başı olduğu göstərilir: “Silahları fişiltılı oxlu buynuzla süslənmiş yay, zireh, nizə, qılınc və xəncər idi. Qızıldan düzəldilmiş qurd başlı bayraqları vardı. Qurddan törədiklərini yadda saxladıklarının nişanəsi olaraq mühafizəçilərə çincə “qurd” [böri] mənasında olan *fuli* deyirdilər”³. Göy türklərdən bəhs edən digər bir Çin mənbəyində göstərilir: “Mühafizə alayının əsgərlərinə *fuli* [böri= qurd] deyilirdi. Kağan sarayını Tu-kin-şan dağının yanında qurdu. Çadırının girişində qızıldan düzəldilmiş qurd başlı bayraq dikəltdi. (Kağan) üzü Şərqə baxaraq oturardı”⁴.

Çin sülalə salnamələrindən məlum olur ki, Hunnu sülaləsindən törəmiş qədim türk kağanları digər ölkələrdən gəlmiş səfirlərlə yalnız onlar kağanın qurd başlı bayrağına sitayiş etdikdən (baş əydikdən) sonra görüşərdilər. Uyğur türklərində də “qurd başlı” bayraq olduğu barədə xəbər verən Çin mənbəsində göstərilir ki, uyğur xanı Moyun Çur Çindən gələn elçini qarşılayarkən “öz gücü ilə qürrələnərək ordunu çıxarıb, Tszi-ini qurd başlı bayraqa baş əymək üçün gətirdi və ondan sonra onunla görüşdü”⁵. Çinlilər Göy türklərdə “qurd başlı” bayraqın əsas dövlət atributlarından biri kimi hakimiyyət simvolu olduğunu yaxşı bilirdilər.

Əksər Çin mənbələrinin və tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, türklərdə kağanlar da Böri – Qurd adlandırılırdı və bu onların öz əcdadlarını dişi qurda bağlamaları ilə əlaqədar idi.

Göründüyü kimi, Çin mənbələrindən bəzisi kağanın mühafizə alayının əsgərlərini, digəri isə kağan ailəsinə mənsub olanları qurd adlandırır. Ce Den

¹ Окладников А.П. Конь и знамя на Ленских писаницах // Тюркологический сборник. М.: Восточная литература, 1951, №1, с. 148.

² Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах..., с. 221.

³ Mau-tsai Liu. Çin kaynaklarına görə Doğu türkləri..., s.21; Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах ..., с. 229; Худяков Ю.С. Знамена древних тюрков и кыргызов в Центральной Азии в эпоху раннего Средневековья // Тюркологический сборник. 2003-2004. М.: Восточная литература, 2005, с.356; Худяков Ю.С. Золотая волчья голова на боевых знаменах. Оружие и войны древних тюрков в степях Евразии. СПб.: Изд-во “Петербургское Востоковедение”, 2007, с. 50-51.

⁴ Mau-tsai Liu. Çin kaynaklarına görə Doğu türkləri..., s. 255.

⁵ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах ..., с. 311.

adlı (691-ci il) başqa bir Çin salnaməsi isə ümumiyyətlə türkləri “qurdların oğlanları” adlandırır¹.

Çinlilər türk dilində olan *böri* sözünü *fuli*(*piu-ljie*) kimi saxlamışlar². Sözsüz ki, çinlilərin türkləri qurd adlandırmaları onların öz ənənəsindən gəlmirdi, bunu türklərin özlərindən götürmüşdülər

Beləliklə, türk mifoloji sistemində qurd uluana (ulubaba) kimi, həm də yol göstərən – xilaskar rolunda çıxış edərək, qurtuluş simvoluna çevrilmişdir.

Dissertasiyanın işinin ikinci fəslinin **“Oğuz kağan dastanı”nda “səma müjdəçisi və yol göstərən qurd” ədəbi-mifoloji motivi**” adlanan ikinci yarım fəslində göstərilir ki, dastan yeganə ümumtürk yazılı abidəsidir ki, burada qurd kultunun qalıqları mükəmməl şəkildə özünə yer tapmışdır.

Türklərdə “kök böri – göy qurd” da səma mənşəli idi; onu da Göy oğlu adlandırırdılar. Eposda səma mənşəli “göy tüklü, göy yallı böyük qurd” əvvəlcə səma müjdəçisi rolunda çıxış edir.

Abidədə qurd səma elçisi kimi Ulu Tanrının səhər şəfəqləri ilə göndərdiyi günəş şüaları ilə birlikdə peyda olur: “Dan yeri ağardıqda Oğuz kağanın çadırına gün tək bir şüa girdi. O şüadan göy tüklü, göy yallı böyük bir erkək qurd çıxdı”³. Qurd Oğuz kağanın Urum kağan üzərinə getmək arzusunu qabaqcadan xəbər verdi və Oğuz Tanrının hökmünü çatdırdı: “O qurd Oğuz kağana üz tutub dedi: “Ay, ay Oğuz! Sən Urum üstünə getməyə hazırlaşsın. Ay, ay Oğuz! Mən səndən öndə gedəcəyəm”⁴.

Ondan sonra belə məlum olur ki, həmin “göy tüklü, göy yallı böyük qurd” Oğuz kağanın ordusunda bələdçi rolunda çıxış edir; ona qələbə çalmaq üçün yol göstərir.

Oğuz kağanla onun düşməninin döyüş yerini “göy tüklü, göy yallı böyük bir erkək qurdun” özü seçir. Ona görə də, əvvəlcədən Oğuz kağanın harada qalib gələcəyini bildiyindən “Bir neçə gündən sonra göy tüklü, göy yallı bu böyük erkək qurd durdu. Oğuz da, qoşunu da durdu”⁵.

Oğuz kağanın ordusunun qabağında gedən “göy tüklü, göy yallı erkək qurd” ona qələbə haqqında qabaqcadan xəbər vermiş və qələbəni təmin etmişdir: “Ondan sonra Oğuz kağan yenə göy tüklü, göy yallı erkək qurdu gördü. Bu göy qurd Oğuz kağana dedi: “İndi qoşunla burdan keç. Oğuz. Atlanıb xalqını, bəylərini [buraya] gətir, mən sənə yolu göstərəm”. Dan

¹ Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники ..., с. 26.

² Yenə orada, s.111.

³ Yenə orada, s. 37.

⁴ Yenə orada, s.37-38.

⁵ Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме..., с. 39.

yeri ağardıqda Oğuz kağan gördü ki, qurd qoşunun önündə yeriyr. Sevindi, irəli getdi”¹. Ondan sonra Oğuz kağan Curcit kağana qalib gəlib Curcit xalqını özünə tabe etdi və yoluna davam edərək “göy tüklü, göy yallı erkək qurdla” Sındu, Tanğut, Şağamı, Barak ölkəsini özünə birləşdirdi². Bu, Oğuz kağanın “göy tüklü, göy yallı erkək qurdla” sonuncu görüşü və sonuncu dəfə düşməne qalib gəldiyi yürüş idi.

Türklərin öz yazılı mənbələri ilə yanaşı, digər yaddilli mənbələrdə saxlanmış miqlər də qədim türklərdə qurdu onlara yol göstərən bələdçi kimi təsvir edən miqlərin olduğunu göstərir. Həmin yazılı mənbələr arasında XII əsrin məşhur tarixçisi Mixailin (1126-1199) “Salnamə” (“Xronika”) adlı əsəri çox əhəmiyyətlidir. Həmin əsərdə türklərin qurd mifologemi barədə başqa mənbələrdə rast gəlinməyən iki maraqlı orijinal məlumat vardır³. Mixailin əsərində saxlanan və kifayət qədər arxaik elementləri özündə ehtiva edən bu nümunələr bir daha təsdiq edir ki, türklərin qurdla bağlı əfsanələri orta əsrlərdə belə geniş yayılaraq xalq arasında yaşayırmış. Ona görə də orta əsr mənbələrində türkləri bəzən “qurdlar irqi” adlandırırdılar⁴.

Qədim Suriya yazılı mənbələrinin verdiyi məlumatlar türklərin qurd mifologemi ilə bağlı zəngin ənənəyə malik olmalarını bir daha təsdiq etməklə bərabər, qurd mifologeminin müxtəlif semantika daşdığını da göstərir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslı “**Türklərin dini-mifoloji dünyagörüşündə yay-oxla bağlı ədəbi-mifoloji motivlər**” adlanır. Onun “**Türklərin dini-mifoloji dünyagörüşündə yay-oxla bağlı inanclar**” adlanan birinci yarım fəslində qeyd olunur ki, yay və ox türklərin həyatında ən qədim dövrlərdən mühüm rol oynamağa başlayan silah növlərindəndir. Bir xalq kimi türklər bu sahədə dünya tarixinin ən qədim mədəniyyətini yaradaraq “oxçu millət” kimi şöhrət qazanmışlar.

N.N.Yerofeyevanın qənaətinə görə, yay mifologemi ən qədim mifoloji laya aiddir. Onun göstərdiyinə görə, Sibir şamanlarında qavalın (dəfin) meydana çıxmasına qədər dini ayin tamaşalarının əsas aləti yay idi; bəzi ənənələrdə “qaval” və “yay” sözləri arasında birbaşa etimoloji əlaqə aşkar olunur⁵.

¹ Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме..., с. 45-46.

² Yenə orada, s.53-55.

³ Гусейн-заде Р.А.Верования, обычаи и обряды тюрков VII-XII веков (По сирийским источникам) // Кавказ & Глобализация. Том 5. Выпуск 1-2, Швеция: СА&ССPress®, 2011, с.106; Гусейнов Р.А. Сирийские источники XII-XIII вв. об Азербайджане. Б.: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960, с. 49.

⁴ Худяков Ю.С. Золотая волчья голова на боевых знаменах ..., с. 15.

⁵ Ерофеева Н.Н. Лук // Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2-х томах. Т. 2. Гл. редактор С.А.Токарев. М.: Советская Энциклопедия, 1988, с. 76.

L.P.Potapov türk tayfalarından biri olan şorların son zamanlara qədər kişinin həyatının yayla daha sıx əlaqəsini göstərmək üçün onun qəbrinə tən ortadan qırılmış yay qoyduqları haqqında məlumat verir. L.P.Potapov göstərir ki, Altay şamanlarının əksəriyyəti son zamanlara qədər əlində qaval yerinə kiçik yay tutaraq şamanlıq edirdilər. Bu cür yay *tölgö* adlanırdı¹.

Türkdilli qızıllılar uşağı ilk dəfə nənnyə (beşiyə) qoyan zaman uşağın qoruması məqsədilə nənini ovsunlayardılar. Qız uşağını qorumaq üçün onun beşiyinə qaşiq və ya qayçı, oğlan uşağının beşiyinə isə ox və balaca yay qoyardılar².

Qədim türk dastanlarında ox atma ilə nişanlanma adəti haqqında məlumatlara rast gəlinir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının əsas qəhrəmanlarından biri olan Bamsı Beyrək haqqında xalq arasından toplanmış dastanların birində göstərilir ki, atdığı oxla nişangahı vura bilən oğlan adaxlısına sahib olurdu³. Oğuz cəmiyyətində yeni evlənən gənc oğlan öz yayından ox atarmış. Oxun yerə sancıldığı yerdə bəy çadırı qurularmış. Bu haqda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda məlumat vardır. Dastanda göstərilir ki, “Oğuz zamanında evlənən hər igid ox atardı. Oxu düşən yerdə də gəlin otağı qurardı. Beyrək xan da oxunu atdı, oxu sancılan yerdə otağını qurdurdu”⁴.

Yuxarıda göstərilən etnoqrafik materiallar əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, yay və ox qədim türklərin dini-mifoloji günyagörüşlərində bir çox sahələri əhatə etmiş, əsasən də qoruyucu magik ayinlərdə müxtəlif simvolik semantika daşımışdır.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslinin **“Oğuz kağan dastanı”nda yay-oxla bağlı mifoloji motivlər. Yay və oxun türklərin ictimai-siyasi həyatında yeri**” adlanan ikinci yarım fəslində qeyd edilir ki, yay və oxun türklərdə hüquqi və siyasi simvol kimi mühümlüyünü təsdiq edən maddi-mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, qeyri-maddi-mədəniyyət nümunələrində – türk mənəviyyatının daşıyıcısı olan dastanlarda da geniş süjet və motivlərə rast gəlinir. Bu dastanlar və yazılı qaynaqlar içərisində türk mifoloji dünyagörüşünün təməl daşıyıcısı olan “Oğuz kağan dastanı”nda yay və oxun türk dövlətçilik

¹ Потопов Л.П. Лук и стрела в шаманстве у алтайцев // Советская этнография. Л.: Изд-во АН СССР, 1934, № 3, с. 70.

² Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск: Наука, 1980, с.158-159.

³ Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. М.: Изд-во восточной литературы, 1960, с. 80-81.

⁴ Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib edəni, çapa hazırlayanı, ön sözün və lüğətin müəllifi: Samət Əlizadədir. B.: “Öndər nəşriyyat”, 2004, c. 209.

ənənəsində hüquqi və siyasi dövlət elementləri rolu oynadığını göstərən mühüm məlumatlar vardır.

Dastanda yay və oxla bağlı motiv Uluq Turuqun yuxusunda gördüyü hadisə kimi verilir və əvvəlcə onun özü təqdim olunur. Məlum olur ki, Uluq Turuqun yuxu vasitəsilə öncəgörmə qabiliyyəti vardır. Oğuz kağanın yay-oxla əlaqədar görəcəyi işləri də o, yuxuda görmüşdür və yuxuda gördüklərini həyata keçirməyi Oğuz kağanə məsləhət görür. Oğuz kağan da onun məsləhətinə qulaq asaraq dediklərini həyata keçirir. Dastanda həmin hadisələr belə təsvir edilir: “Qoy yaddan çıxmasın, bəlli olsun ki, Oğuz kağanın yanında ağ saqqallı, ağ saçlı, bacarıqlı bir qoca kişi vardı, ağıllı, dünyagörmüş bir kişi idi, cadugər idi. Onun adı Uluq Turuq idi. Günlərin bir günü yuxusunda bir qızıl yay, üç gümüş ox gördü. Bu qızıl yay gündoğandan günbatanacan uzanmışdı, bu üç gümüş ox quzeyə tərəf yönəlmişdi”¹.

Dastanın sonrakı hissəsində verilən məlumatdan aydın olur ki, bunları Uluq Turuqa Göy Tanrının özü söyləmişdir; yay-oxla bağlı Oğuz kağanın etdikləri onun və ya digər insanların düşüncəsinin məhsulu deyildir; bunlar türkü himayə edən və türkün tapındığı Göy Tanrının istəyidir, yəni bu əməllər Tanrı mənşəlidir. Dastanda həmin hadisələr belə təsvir edilir: “Oyandıqdan sonra yuxuda gördüklərini Oğuz kağanə bildirdi. Dedi: “Ay kağanım! Sənin ömrün olsun uzun. Ay [kağanım]! Sənin hakimiyyətin olsun düzən. Yuxumda [göy] tanrı verdiyi, gerçək olsun”. Oğuz kağan Uluq Turuqun sözünü bəyəndi, məsləhət istədi. Məsləhətinə görə hərəkət etdi. Ondan sonra səhər açılarda böyük və kiçik oğlanlarını çağıdırıb gətirdi, söylədi: “Mənim könlüm ov istəyir. Qocaldığımdan mənim taqətim yoxdur. Gün, Ay, Ulduz – siz gündoğana sarı gedin. Göy, Dağ, Dəniz – siz [isə] günbatana sarı gedin”. Ondan sonra üçü gündoğana sarı getdi, üçü isə günbatana sarı getdi. Gün, Ay, Ulduz çoxlu keyiklər, çoxlu quşlar ovlayanandan sonra yolda bir qızıl yay tapdılar, götürdülər, atalarına [verdilər]. [Oğuz kağan sevindi. Güldü, onu] üç yerə böldü, söylədi: “Ay böyük qardaşlar, yay sizlərin olsun, yay tək oxlarınızı göyəcən atın”. Yenə ondan sonra Göy, Dağ, Dəniz çoxlu keyiklər, çoxlu quşlar ovlayanandan sonra yolda üç gümüş ox tapdılar, götürdülər, atalarına verdilər. Oğuz kağan sevindi, güldü, oxları üçünə payladı, söylədi: “Ay kiçik qardaşlar, oxlar qoy sizlərin olsun. Yay oxları atdı. Oxlar tək olun sizlər”².

Göründüyü kimi, “Oğuz kağan dastanı”nda yay və oxun ilk dəfə Oğuz kağan tərəfindən oğlanlarına paylanması hadisəsi daha çox mifik xarakterlidir; bunun hüquqi və siyasi status vermə xüsusiyyətləri aydın görünür.

¹ Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме ..., с. 56-57.

² Yenə orada, s. 57-61.

Düzdür, oğlanlarına yay və oxu verməklə Oğuz kağanın onların və onlardan törəyənlərin cəmiyyətdə siyasi və ictimai mövqelərini müəyyənləşdirdiyi ilk dəfə bu dastanda təsvir edilir. Öz sağlığındaiken Oğuz kağan oğlanlarını hər birində üç oğlu olmaqla “bozoq” və “üç oq” kimi iki qrupa ayırır. Lakin dastanda onların hansı siyasi statusda olmaları bilinmir.

Oğuz kağanın oğlanlarına yay və ox verməsi hadisəsi oğuznamələrin islami variantlarında daha geniş təsvir edilmişdir və həmin oğuznamələrdəki bu motivlər şübhə yoxdur ki, “Oğuz kağan dastanı”nın təsiri ilə yaranmış, lakin şifahi ənənədən gələn materiallardan, yəni xalqın yaddaşında qalan materiallardan da geniş istifadə edilmişdir.

Rəşidəddin “Oğuznamə”sində də, “Oğuz kağan dastanı”nda olduğu kimi, hadisənin Oğuz kağanın öz yurduna dönməsindən sonra baş verdiyi bildirilir: “Oğuz yurduna dönməsi şərəfinə toy üçün doxsan min qoç və doqquz yüz dayça kəsilməsini əmr etdi və böyük bir toy düzəltdi və qızıl ev (alaçıq) qurdurdu. Bu toy ərəfəsində, özü ilə birlikdə fatehlik səfərlərinə apardığı və onunla bərabər sağ-salamat əsas yurda dönmüş olan altı oğlu bir gün ova getdilər. Təsadüfən qızıl bir yay və üç qızıl ox tapdılar. Öz istəyinə görə onların arasında bərabər bölməsi üçün bunları atalarının hüzuruna gətirdilər. Ataları Oğuz yayı üç yerə parçalayıb daha böyük üç oğluna, üç oxu da üç kiçik oğluna verdi. Belə qərar verdi: özlərinə yay verdim üç oğlumun soyundan törəyəcək qəbilələr “bozoq” adlanacaqlar. Çünki bunlara yayı paylamaq üçün onu mütləq parçalamaq lazım idi. “Bozoq” sözünün də mənası “parçalamaq, pozmaq” deməkdir.

Özlərinə ox verdim digər üç oğlumun soyundan törəyəcək qəbilələrin ayaması “uçuq” olsun. Bu “uçuq”, yəni “üç dənə” ox deməkdir. Buyurdu ki, bundan sonra oğullarından kim gəliрсə bərabərcə (*təmacamişi*) çalışsınlar: “Biz hamımız bir soydanıq” – deyib orduda da öz yerlərini və rütbələrini bilsinlər.

Bunlar da belə qərarlaşdırdılar: “Yay verdiklərinin yeri daha üstün olsun və orduda sağ qolu təşkil etsinlər. Özlərinə ox verdiklərinin yeri aşağı olub sol qolu təşkil etsinlər. Çünki yay padşah kimi hökm edər; ox isə ona tabe olan bir elçidir. Onların yurdunu da buna uyğun şəkildə ayırıb təyin etdi. Bu toyda hamının qarşısında sözünü bu cür tamamlayıb buyurdu: “Mən öldükdən sonra yerim, taxtım və yurdum, əgər Gün o zaman sağ olarsa, onundur”¹.

Bu hadisə Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcəreyi-tərakimə” adlı əsərində bir qədər fərqli təsvir edilərək göstərilir ki, Oğuz xanın Suriyada olmasından “bir il sonra [Oğuz xan] Gün, Ay və Ulduz [adlı] üç böyük oğlunun hamısını

¹ Rəşidəddin. Oğuznamə ..., s. 51-52.

çağırır dedi: “Mən yad ölkəyə gəlmişəm, mənim işim çoxdur, ov etməyə də əlim çatmır. Eşitdim ki, filan çöldə, günəş çıxan tərəfdə çoxlu ov var. Nökərlərinizlə oraya gedib ov ovlayın və evə qayıdın!”. Sonra Göy, Dağ və Dəniz adlı üç kiçik oğlunu çağırır, onlara da, onların böyük qardaşlarına dediyini dedi, ancaq [onları] günəş batan tərəfə yolladı.

Bir neçə gündən sonra üç böyük oğlu qızıl yayı və çoxlu ovluq qəniməti xana gətirdilər, üç kiçik oğlu isə üç qızıl oxu və çoxlu ovluq [qəniməti] gətirdilər. Onda əldə edilmiş ət [Oğuz xan] çoxlu ət və başqa yeməklər əlavə etdi və xalqı [toya] çağırır. Yay və oxların tapılmasını [xeyir] əlaməti hesab edərək, o, [onları oğullarına] qayıtdı.

Üç böyük oğlu yayları sındıraraq [onu] öz aralarında böldülər, üç kiçik oğlu isə hərəyə bir ox götürdülər”¹.

Həmin əsərdə daha sonra göstərilir: “Sonra o döyüşlərdə, yürüşlərdə və işlərdəki xidmətlərinə görə bütün nöqərlərinə – şəhərlər, sərhədlər, kəndlər və hədiyyələr verdi. Öz oğlanlarına isə dedi: “Siz üç böyüklər, qızıl yayı tapıb gətirdiniz və sındıraraq öz aranızda payladınız, *Buzuq* adlanacaqsınız. Sizdən olacaq törəmələr də, qoy qiyamətə qədər buzuq adlansınlar. Üç oxu gətirən, üç kiçik oğlan və onlardan törəyənlər, bu gündən dünyanın sonuna qədər qoy *Uçuq* adlansınlar...Sizin tapıb gətirdiyiniz yay və oxlar insanlardan deyil, Tanrıdan idilər. Bizdən öncə yaşayan adamlar, yayı hökmdar, oxları isə – elçi sandılar. Ona görə ki, yay oxu hara tuşlasa, ox ora uçar.

İndi, mən öləndən sonra, qoy mənim taxt-tacımda Gün xan otursun. Ondan sonra xalq qoy buzuqların törəmələrindən [ən çox] qabiliyyətli olanı hökmdar etsin; qoy dünyanın sonuna qədər buzuqlardan ən yaxşısını hökmdar olsunlar. Onlardan başqaları qoy sağda otursunlar, uçuqlar isə – solda. Qoy onlar evin sol tərəfinə otursunlar və qoy dünyanın sonuna qədər nöqər vəziyyətləri ilə kifayətlənsinlər”².

Bu üç oğuznamənin verdiyi məlumata görə, Oğuz kağanın yayı öz aralarında bölmüş oğlanlarından törəyənlər “bozuq” adlanmalı, həmişə sağ tərəfdə oturmalı və onlar həmişə hakimiyyətdə olmalıdırlar. Hərəyə bir ox götürmüş oğlanlar və onlardan törəyənlər isə “üç oxlar” və ya “uçuqlar” adlanmalı, həmişə sol tərəfdə oturub “bozuq”ların qulluğunda durmalı, onların əmrlərini yerinə yetirməlidirlər. Deməli, Oğuz kağanın etdiyi təsbitə görə yay hakimiyyət rəmzi, ox isə itaətlilik və tabelik rəmzi olmalıdır. Yəni “*buzuq*”larhəmişə hakimiyyətdə olub dövləti idarə etməli, “*uçuq*”lar isə onlara təbə olub, dövlətin idarə edilməsində “*buzuq*”ların tapşırıqlarını yerinə yetirməlidirlər. Bu nizamın pozulmaması və daim ona əməl edilməsi üçün

¹ Əbülqazi Bahadır xan. Şəcərəyi-tərkimə..., s. 63.

²Yenə orada, s. 64-65.

həmin qaydanın Tanrı tərəfindən təyin edilməsi hər iki əsərdə qabardırılmışdır ki, onu pozmağa heç kim cürət etməsin.

Yayın hakimiyyət simvolu kimi çıxış etməsi ilk dəfə “Oğuz kağan dastanı”nda göstərilmişdir. Belə ki, özünü kağan elan edən Oğuz hakimiyyət atributları içərisində yayın adını ilk sırada çəkir, oxun adını isə çəkmir. Özünü kağan elan etdiyi toyda yeyib-içdikdən sonra Oğuz kağan xalqına belə deyir: “Mən sizlərə oldum kağan, alağ yay, həm də qalxan, tamğa bizə olsun buyan, göy qurd olsun uran, dəmir nizələrlə dolu orman, ov yerində qaçsın qulan, həm dəniz, həm də mürən, günəş bayraq olsun, göy kırılan”¹.

Yazılı mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, qədim türklərdə hakimiyyətdə olan hökmdarın hakimiyyət rəmzi olan bir yayı və üç oxu olurdu. Hakimiyyət rəmzi olan yay və üç ox müqəddəs hesab edilirdi və onlara heç kimin toxunmasına icazə verilmirdi.

Böyük səlcuqlular dövlətinin qurucuları ilk ildən başlayaraq dövlət rəmzlərinə xüsusi əhəmiyyət verməyə başlamışlar. Səlcuq hökmdarı Toğrul bəy 1038-ci ildə qolunda gərilmiş bir yay və kəmərinin altına soxulmuş üç ox olmaqla Nişapur şəhərinə girmişdir². Professor Faruk Sümer haqlı olaraq göstərir ki, Toğrul bəyin bir yay və üç oxu yürüş zamanı gəzdirməsi onun özünü “bozuc” və “üç ox”ların, yəni bütün oğuz elinin hökmdarı saydığıнын bir ifadəsidir. Alim doğru olaraq göstərir ki, bir yay və üç ox, çox güman ki, oğuz yabqularının hökmdarlıq əlaməti olmuşdur³. Deməli, bütün deyilənləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, qədim türklərin dövlətçilik ənənəsində yay hakimiyyət rəmzini, ox tabeçilik və itaət rəmzini, bir yay və üç ox birlikdə olduqda isə hakimiyyətin legitimliyini təcəssüm etdirmişdir.

Hakimiyyətin legitimliyini təcəssüm etdirdiyindən yay və üç ox həm də dövlət müstəqilliyinin simvolu kimi çıxış edirdi. Böyük səlcuqlular dövlətinin ilk bayrağında mavi rəngin üzərinə həkk edilmiş ağ rəngli qanadlı qartal şəklindən əlavə, qara rənglə gərilmiş yay və ox çəkilmişdi⁴.

Oğuz yabqu dövləti hökmdarlarının hökmdarlıq əlaməti olan bir yay və üç oxdan başqa eyni zamanda onların simvolik nişanə əlamətləri olan bir yayı və iki qızıl uclu oxu olurdu. Bunlar həmişə hakimiyyətdə olanın yanında olurdu və kimisə hər hansı bir tapşırıqla bir yerə göndəriləndə ona nişanə

¹Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме..., с. 32-33.

²Ali Sevim, Erdoğan Merçil. Selçuklu Devletleri Tarihi. Siyaset, Teşkilat ve Kültür. Ankara: TTK Yay., 1995, s.505; Turan Osman. Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması // TTK Belleten, cilt: IX, 1945, sayı: 35, s. 194.

³Sümer Faruk. Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri. Boy teşkilatı. Destanları. İstanbul: TDAY Yayını, 1992, s.165.

⁴Извлечения из “Тарих-и Бейхаки” Абу-л Фазля Бейхаки //МИТТ, т.І, Перевод под редакцией А.А. Ромаскевича. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939, с. 407.

əlaməti olaraq ya yay, ya da həmin qızıl uclu ox verilirdi. Məlum olur ki, yay və qızıl uclu iki ox da Oğuz kağanın vaxtında nişanə əlaməti kimi istifadə edilmişdir. Bu haqda Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində çox mühüm məlumat vardır. Dastanda göstərilir ki, Oğuz kağan Xəzər Dərbəndinə səfərə hazırlaşdığı ərəfdə Qara Sülüyün məsləhəti ilə ələ keçən xəzinə və azuqələri arabalara yükləyib, kanqlı tayfasının adamları ilə öz ölkəsinə göndərəkən yay və oxdan nişanə kimi istifadə etmişdir. Dastanda bu haqda deyilir: “[İndiki zamanın yarlıq və payzası əvəzinə] Oğuzun zamanında qızıl uclu ox və yay vardı. Oğuz özünün iki qızıl uclu ox və yayını özünün nişanəsi olaraq onlara vermişdi. Kanqlılar getdikləri hər vilayətdə bunları göstərəkən xalq onların özlərini və heyvanlarını ərzaqla, içməli su ilə, alafa və ulafa ilə təmin edərək onlara qayğı və hörmət göstərirdilər”¹.

Sonralar da türk sultanları daim bu ənənəyə riayət edərək öz yarılarında həmişə nişanə əlaməti olan bir yay və iki qızıl uclu ox saxlayardılar. Toğrul bəyin belə bir yayı və iki oxu əlində hazır vəziyyətdə tutması barədə Əbül-Fərəc məlumat verir: “Deyilənə görə, Toğrul bəy yüksək bir taxt üzərində oturur, arxasında qalxanlar və mizraqlar, önündə möhtəşəm bir yay və əlində oynatmaq adətində olduğu iki oxu hazır tuturdu”².

Göy türklər zamanı oxdan təcəllik və vassallıq bildirən element kimi istifadə edildiyinə dair Gül tikin abidəsində çox qiymətli məlumat var. Abidənin Göy türklərin ulu əcdadları, –Birinci Türk kağanatlığının qurucuları Bumın və İstəmi kağanın tərif edildiyi Şərq hissəsindəki yazıda göstərilir ki, onların vaxtında dörd tərəfdə yaşayanlar onlara düşmən imiş. Bumın və İstəmi kağan ağılları, gücləri hesabına qoşun çəkib onları özlərinə təbə etmişlər. “Şərqdə Kadirkan dağ silsiləsinə qədər, qərbdə Dəmir qarıya qədər yerləşirdi. İkisinin arasında heç bir oxu olmayan göy türklər bu cür məskunlaşdı”³. Burada “oqs(ı)z kök türk”, yəni heç bir oxu olmayan göy türklər” deyimi Bumın və İstəmi kağanın vaxtında onlara heç bir başqa dövlət tərəfindən təcəllik əlaməti olaraq ox göndərilmədiyini və onların heç kimdən asılı olmayaraq öz tayfaları üzərində legitim hakimiyyətə malik olduqlarını bildirir. Əksinə, kitabələrin verdiyi məlumata görə, Göy türklərin özləri təbə olan tayfalara təcəllik və ya vassallıq əlaməti olaraq ox verirlərmiş.

¹Rəşidəddin. Oğuznamə..., s. 28.

²Gregory Abul-Farac (Bar Hebraeus). Abul-Ferec Tarihi. I cilt. Suryancadan ingilizceyə çeviren: Ernest A. Wallis Budge. İngilizcedən Türkcəyə çeviren: Ömer Riza Doğrul. Ankara: TTK Yayın., 1987, s. 299.

³Тугушева Л.Ю. Тюркские рунические письменные памятники из Монголии. М.: ИИНСАН, 2008, с. 27, 38.

Bəzən itaət göstərmək üçün göndərilən oxlar rəngli olurdu. Məhəməd Nəsəvi Sultan Cəlaləddin Məngburnunun Xartburda hücum planından danışıarkən göstərir ki, hücum ərafəsində “Sultan öz çavuşları və pəhləvanları vasitəsi ilə qoşun əmirlərinə qırmızı ox göndərdi. Bu onlarda hazırlıq nişanəsi idi və sultan onlara toplaşmaq əmrini verdi. Sonra o, Xartburda yollandı və qoşunların toplaşmağını gözləyərək, orada dayandı”¹. Ən-Nəsəvi göstərir ki, qırmızı ox alan əmir və xanlar Sultan Cəlaləddinin yanında toplaşdılar. O göstərir ki, Yassıçəmən savaşından sonra ordusunu toplamaq üçün Azərbaycanın Muğan bölgəsinə gələn Sultan Cəlaləddin müxtəlif yerlərə səpələnmiş ordusunu toplamaq üçün yenə də onların arxasınca “çağırış və toplanma siqnalı” işarəsi olan oxlarla pəhləvanlar göndərdi. Lakin onlar toplaşana qədər monqollar hücum etdiyindən sultanın ordu toplamaq niyyəti baş tutmamış və planı pozulmuşdu². Ən-Nəsəvinin məlumatından görünür ki, dəvət oxlarının özləri də fərqli olurmuş. Döyüşə hazırlıq nişanəsi olaraq hökmdarlar tabeçiliyində olan əmir, bəy və xanlarına qırmızı oxlar göndərilərmiş. N.K.Rerix rəngli oxlardan söhbət açmasa da, göstərir ki, “Monqolustanda yürüşlər knyaz-noyanlara ox göndərməklə elan edilirdi”³.

Beləliklə, göründüyü kimi, yay-oxdan nəinki türklərin mifoloji dünyagörüşünün, həmçinin onların dövlət atributunun bir elementi kimi geniş istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin “**Nəticə**” hissəsində “Oğuz kağan dastanı”nda ədəbi-mifoloji motivlər”lə bağlı mülahizələr ümumiləşdirilmişdir:

– “Oğuz kağan dastanı”nda ədəbi-mifoloji motivlərin araşdırılması belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, abidədəki mifoloji motivlər struktur etibarilə çox mürəkkəbdir və qarşılıqlı təsir çərçivəsində təkamül prosesi keçərək formalaşmış son şəkildə əsərdə öz əksini tapmışdır.

– “Oğuz kağan dastanı”nda dünyanın mədəni xalqlarının folklor nümunələrindəki bir çox beynəlxalq tipoloji və genetik ədəbi-mifoloji motivlərin öz əksini tapması ilə yanaşı, ondakı ədəbi-mifoloji motivlərin bir çoxu orijinaldır: onlara nə dünya xalqlarının, nə də ayrı-ayrı türkdilli xalqların folklor nümunələrində rast gəlinmir. Bunlar qədim türklərin özünəməxsus təfəkkürünün və mifoloji düşüncəsinin məhsulu olan epik-mifoloji motivlərdir.

¹ ан-Насави Шихаб ад-дин Мухаммад. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Перевод с арабского, предисловие, комментарии, примечания и указатели З.М.Буниятова. Б.: Элм, 1973, с. 255.

² Bayatlı Mahmud oğlu Hasan. Cam-i Cem - Ayin. Sadeleştiren: Kırzioğlu Fahrettin. İstanbul: 1931, s. 270.

³ Рерих Н.К. Алтай-Гималаи [Текст] / Н. К. Рерих; авт.ст. Б. Г. Гафуров, А. П. Окладников ; сост. И. М. Богданов. М.: Мысль, 1974, с. 65.

– “Oğuz kağan dastanı”ndakı ədəbi-mifoloji motivlər çoxmərhələlidir və tarixi inkişafın daha qədim mərhələlərindən lay-lay yığılmış bir sıra ardıcıl qalıqları özündə əks etdirir. Tədqiqat işinin nəticəsi bir daha göstərdi ki, abidə qədim türklərin mifologiyasını öyrənmək baxımından ən mühüm yazılı mənbələrdən biridir. Belə ki, məlum oldu ki, “Oğuz kağan dastanı” türk xalqlarının bir çoxunun mif yaradıcılığının sonrakı təkamülünə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Dastandakı mifoloji motivlərin bir çoxunun izlərinə qırğızların möhtəşəm abidəsi “Manas” dastanında, tatar, başqırd, qaraqalpaq xalqının və Altay türklərinin folklor ənənəsində, həmçinin Azərbaycan türklərinin möhtəşəm abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rast gəlinir.

– Abidədəki ədəbi-mifoloji motivlərin kompleks halda tədqiqi göstərdi ki, o, əsrlər boyu nəsillərdən-nəsillərə ötürülərək inkişaf etməsinə, sonrakı dövrlərdə yeni dini-mifoloji dünyagörüşlər zamanı daha da zənginləşməsinə və yeni mifoloji dünyagörüşləri də özündə ehtiva etməsinə baxmayaraq, onda türklərin ən qədim mifoloji dünyagörüşləri qorunub saxlanılmışdır. Əsərdə qədim türklərin bütpərəstliklə əlaqəli bir çox ədəbi-mifoloji motivləri öz əksini tapmışdır. Belə ki, qədim türklərin müxtəlif səma cisimlərinə, xüsusən Günəşə, Aya, təbiət hadisəsinə – işığa, eyni zamanda totemik əcdadlarına – göy qurda sitayişlərinin izləri qalmaqdadır. Bunlar özlərini abidədə tədqiq etdiyimiz əsas ədəbi-mifoloji motivlərdə – Oğuzun anası Ay kağanın Günəş şüalarından möcüzəli surətdə dövlənməsi (mayalanması) ədəbi-mifoloji motivlərdə özünü göstərmişdir.

– “Oğuz kağan dastanı”ndakı qurd mifologemi ilə bağlı süjetlər və mifoloji motivlər uzun əsrlər boyu türk xalqlarının qurdla bağlı mifik təsəvvürünün inkişafına, həmçinin onların folklor yaradıcılığına güclü təsir göstərmişdir. Bu təsir “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Manas” kimi monumental eposlarda və başqa folklor nümunələrində öz əksini tapmışdır.

– Araşdırma zamanı müəyyən olunmuşdur ki, qədim zamalardan türk inanc və mifoloji düşüncəsində yay-ox mühüm rol oynamışdır. Abidədə yay-oxun türk siyasi sisteminə ilk türk dövlətinin qurucusu Oğuz kağan tərəfindən daxil edildiyi göstərilir. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, əsas Oğuz kağan tərəfindən qoyulmuş bu ənənələri dövlət qurmuş sonrakı bütün türk hökmdarlar da davam etdirmiş və bu ənənəyə sadıq qalmışlar. Onlar tərəfindən bu ənənələr daha da inkişaf etdirilmiş və nəticədə yay-ox həmçinin türk diplomatiya sisteminin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

– Araşdırma zamanı müəyyən olunmuşdur ki, “Oğuz kağan dastanı”nında özünə yer tapan bir çox mifologemlər ümumtürk leksikasının

yanarına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Belə ki, türk xalqlarının dillərində qurd mifologemi ilə əlaqədar “qurtuluş”, “qurtarmaq” və sair sözlər, oxla əlaqədar isə dilimizdə olan “oxumaq” sözü yaranmışdır.

Dissertasiyanın əsas nəticələri müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:

1. “Oğuz kağan dastanı”nda mifik heyvanla mübarizə motivinin funksiyası // Elmi axtarışlar, Bakı, 2009, № 3, s.146-154.
2. Об восстановлении 8–9-ой строки стр. 40 (2-ой в рукописи) в рукописи “Легенды об Огуз-кагане”// Вестник Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, 2009, № 5 (72), с.126-131.
3. “Oğuz kağan dastanı”nda möcüzəli heyvan obrazı // Filologiya məsələləri, Bakı, 2009, № 6, s.362-393.
4. К семантике имени “Oғuz-каған” // Вопросы филологических наук, Москва, 2010, № 1(41), с.64-68; а также в “Вестнике НАН Республики Казахстана”, Астана, 2011, № 3, с.51-55.
5. “Oğuz kağan dastanı”nda səma müjdəçisi və və yol göstərən qurd” mifoloji motivi // BDU, Dilvə Ədəbiyyat, Bakı, 2010, № 4(75), s.171-175.
6. Oğuz ad qoyulması haqqında // Filologiya məsələləri, 2010, №7, s.244-256.
7. Uyğur hərfləri ilə yazılmış “Oğuz kağan dastanı”nın əlyazma mətnində katibin bəzi səhvləri haqqında // BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2011, № 3, s.166-169.
8. Çin yazılı mənbələrində qədim türklərin qurd mifologemi ilə bağlı etnogenetik məlumatlar haqqında //BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, 2012, № 4, s.156-166.
9. Suriya yazılı mənbələrində qədim türklərin qurd mifologemi ilə bağlı məlumatlar haqqında // Elmi araşdırmalar (elmi-nəzəri məqalələr toplusu), Bakı, 2012, IX buraxılış, s. 24-26.
10. Türk ictimai-siyasi sistemində oxun tabeçilik və dəvətətmə simvolik statusu haqqında // Elmi araşdırmalar (elmi-nəzəri məqalələr toplusu), Bakı, 2014, X buraxılış, s. 8-17.
11. “Oğuz kağan dastanı”nda Oğuzun evlənməsi ədəbi-mifoloji motivi // Ədəbi əlaqələr. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. Toplu. IX c., Bakı: Elm və təhsil, 2015, s. 221-226.
12. Мифологические мотивы в “Легенде об Огуз-кагане” / Материалы

- международной научной конференции “Сюжет огузнама как исторический и культурный источник”. Тезис, Ашгабад: 2010, с. 308.
13. Об издании и исследовании эпоса “Сказание об Огуз-кагане”, написанной уйгурскими буквами, европейскими и русскими учеными / “Azərbaycan folkloru Avropa sivilizasiyası kontekstində” mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2011, с.98-113.
 14. “Oğuz kağan dastanı”nda Oğuzun möcüzəli doğuluşu ədəbi-mifoloji motivi / “Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2015, s.63-71.

Исмихан Магаммад оглы Османлы
Литературно-мифологические мотивы в “Сказании об Огуз-кагане”

РЕЗЮМЕ

Древнетюркский письменный памятник “Сказание об Огуз-кагане”, написанный уйгурскими буквами, избран в качестве предмета исследования данной диссертации.

Диссертация состоит из введения, трех глав (восемь разделов), заключения и списка использованной литературы.

Во введении отмечается актуальность темы, рассказывается о предмете исследования, истории разработанности темы, целях и задачах работы, научной новизне, теоретическом и практическом значении данной диссертации, а также теоретической и методологической обоснованности и апробации работы.

Первая глава диссертации называется “Международные литературно-мифологические мотивы в “Сказании об Огуз-кагане”. Эта глава состоит из четырех разделов. В данной главе исследуются следующие темы: “Литературно-мифологический мотив о чудесном рождении Огуз-кагана”, “Литературно-мифологический мотив о наречении имени Огуз”, “Литературно-мифологический мотив о борьбе с чудесным существом, победа над ним, ее функция в эпосе” и “Литературно-мифологический мотив о женитьбе Огуза на двух девах”.

Вторая глава диссертации называется “Литературно-мифологические мотивы, связанные с волком в мифологическом мировоззрении тюрков”. Она состоит из двух разделов. В этой главе исследуются такие темы, как “Мифологема волка в мифопоэтической традиции тюрков” и “Литературно-мифологический мотив волка, как “небесного вестника и указывающего путь” в эпосе”.

Третья глава диссертации называется “Литературно-мифологические мотивы, связанные с луком и стрелой в мифологическом мировоззрении тюрков” и состоит из двух разделов под названием “Верования, связанные с луком и стрелой в религиозно-мифологическом мировоззрении тюрков” и “Литературно-мифологические мотивы в “Сказании об Огуз-кагане”, связанные с луком и стрелой. Место лука и стрел в общественно-политической жизни тюрков”.

В заключительной части диссертации изложены и обобщены научно-теоретические выводы, к которым пришел автор в ходе исследования.

Ismikhan Mohammad oglu Osmanli

Literary-mythological motives in the “Legend of Oghuz Khagan”

SUMMARY

Old Turkic written monument the “Legend of Oghuz Khagan”, written with the Uighur letters, elected as a research subject of this thesis.

The thesis consists of an Introduction, three chapters (eight sub-chapters), conclusion and the list of references.

In the Introduction, the topicality of the theme, the subject of the thesis, history of research of the selected theme, goals and duties of the work, its scientific novelty, as well as the theoretical and practical importance of the thesis, theoretical and practical bases and approbation were touched upon.

The first chapter of the thesis is called “International literary-mythological motives in the “Legend of Oghuz Khagan” and consists of four sub-chapters. This chapter deals with the analysis of the themes, such as, “Literary-mythological motive of Oghuz’s miraculous birth in the legend”, “Literary-mythological motive of naming Oghuz”, “Magical fighting against and winning a victory on an animal by Oghuz and its function in the legend” and “Literary-mythical motive on the marriage of Oghuz with two girls”.

The second chapter of the thesis is called “Literary and mythological motifs related to the wolf in Turks mythological perspective” and consists of two sub-chapters. This chapter deals with the analysis of the themes, such as, “Mythologem of wolf in mythopoetic traditions Turks” and “Literary-mythological motive of the legend related to the heavenly harbinger and guiding wolf”.

The third chapter of the thesis is called “Beliefs regarding the bow and arrow in the religious and mythological outlook of Turkic people” and consists of two sub-chapters (“Beliefs regarding the bow and arrow in the religious and mythological outlook of Turkic people” and “Mythological motives in the “Legend of Oghuz Khagan” regarding bow and arrow and the place of bow and arrow in Turkish people’s social-political life”).

The Conclusion finalizes the thesis, summarizes and describes the scientific results obtained by the author.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ имени НИЗАМИ**

На правах рукописи

ИСМИХАН МАГАММАД оглы ОСМАНЛЫ

**ЛИТЕРАТУРНО-МИФОЛОГИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В
“СКАЗАНИИ ОБ ОГУЗ-КАГАНЕ”**

5717.01– Литература тюркских народов

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2015